

سندی سیاقیه

از روزگار وزیر نظامی میرزا تقی خان امیرکبیر

محسن روستایی^۱

قوا) نائل آمد. ناصرالدین شاه در شب شنبه بیست و دوم ذی قعدة الحرام (۱۲۶۴ق.) به تخت شاهی جلوس نمود^۱ و در همان شب، امیرنظام را با لقب (اتابک اعظم) و امیرکبیری به صدارت اعظم مفتخر نمود^۲...

باری، **سند سیاقیه‌ای** که به بازخوانی و معرفی آن مبادرت ورزیدیم؛ مربوط به سال ۱۲۵۸ق. است که میرزا تقی خان، در آن دوران در منصب وزیرنظامی (ریاست امور مالیه و سررشته‌داری عساکر آذربایجان و...) در معیت ولیعهد (ناصرالدین میرزا) به سر می‌برده و به محاسبات و تدارکات محوله، توجهی وافر داشت. طرف محاسبه امیر در این سند میرزا علی‌اکبرخان، تاجر تبریزی است که گویا میرزا تقی خان را در خرید کالا و انجام خدمات مورد نیاز یاری می‌کرده و پس از عرضه برات خرج‌هایش، طلب خود را از امیر وصول و دریافت می‌داشت.

قدر مسلم، این **سند سیاقیه**، خود نمونه مستندی است از دقت وزیر نظام در رسیدگی به امر حساب و کتاب و دخل و خرج‌های صرفاً ضروری که به عهده‌اش بوده است. جالب اینکه این سند با دستخط خود علی‌اکبرخان به نگارش درآمده و از دیگر سوی افراد معتبری نیز محتوای آن را با حاشیه‌نویسی تأیید و مهور نموده‌اند تا دیگر نقل و حدیثی در میان نماند.

کاردانی و محکم‌کاری امیر در این خصوص، آن جایی خود را بیشتر نشان می‌دهد که در بخش پایانی صورت حساب مورد بحث، علی‌اکبرخان تبریزی با دستخط خود اقرارنامه‌های را که شفاهاً نزد امیر معترف بوده قلمی می‌نماید و در آن به این مطلب اشاره دارد: «او دیگر از سر کار مقرب الخاقان وزیر نظام، طلبی ندارد». و افزون بر آن جزء جزء، مخارج را به شکل تفکیک شده به امیر تحویل داده و مطالبات خود را طبق تنخواه نیز دریافت داشته است.

همان‌گونه که آگاهیم **سیاق و سیاق** در قرون متمادی در ایران متداول بوده و در عهد قاجاریه رواج آن به نقطه اوج رسید و جملگی منشیان، مترسلان و مستوفیان، در امور استیفای مملکت و صدور فرامین خاص تیول و سیورغال^۳ و مستمریات و کتابچه‌های جمع و خرج‌های ولایات و... این خط را مورد استفاده قرار داده، در زمینه‌های یاد شده رونق و کارایی فراوان داشته است.^۴ از این رو، علاوه بر مطالب مطروحه، این سند از نظر آموزه‌های سیاق‌شناسی هم، سند متنوع و قابل اعتنایی است و برای علاقه‌مندانی که این شاخه از علم سندشناسی را دنبال می‌کنند؛ می‌تواند مفید فایده باشد.^۵

چکیده:

سند سیاقیه‌ای که در این مقاله معرفی می‌گردد مربوط به دوران وزیر نظامی، میرزا تقی خان امیرکبیر است. کاردانی، محکم‌کاری و دقت نظر امیر در این سند بخوبی مشهود است. در ضمن خط و استفاده از ارقام سیاق که قرون متمادی در ایران رواج داشت در عهد قاجاریه نقطه اوج خود رسید.

میرزا تقی خان امیرکبیر زمانی که به سن رشد رسید، مورد توجه میرزا ابوالقاسم خان فراهانی (صدر اعظم محمدشاه قاجار) واقع گردید و از همان دوران بود که در دستگاه قائم مقام و محمدخان زنگنه (امیر نظام)^۶ وارد خدمات دولتی شد.^۷ میرزا جعفر خان خورموجی در کتاب «حقایق الاخبار ناصری» درباره او می‌نویسد: «چون قائم مقام در ناحیه احوال میرزا تقی خان آثار رشد و شمایل شهامتی تفرش کرد؛ او را در اعداد نویسندگان خویش معدود نمود و از آن پس چندی در سلک محررین محمدخان زنگنه (امیر نظام) منسلک گردید. به سبب جوهر ذاتی و کاردانی به اندک مدت از امثال و اقران خویش قصب السبق^۸ ربوده، و به مناصب بزرگ رسید».

وی مدتی از لشکرنویسان بود تا که در سال ۱۲۵۱ق. به شغل و لقب مستوفی نظام در لشکر آذربایجان منصوب و ملقب گردید و پس از طی مراحل خدمات صادقانه ملقب به وزیر نظام شد و به طور کل ریاست اداره تدارکات دارایی، حمل و نقل و سررشته‌داری لشکر آذربایجان را عهده‌دار شد.^۹ تفویض این شغل، از سر حسن رأی و اعتمادی بود که امیرنظام زنگنه به فطانت و رزانت او داشته است.^{۱۰} پس از درگذشت میرزا محمدخان زنگنه، لقب و منصب امیر نظامی به کسی داده نشد تا هنگام عزیمت ولیعهد جوان از تبریز به تهران - که در سال ۱۲۶۴ق. به وقوع پیوست - میرزا تقی خان که در این سفر شاه جدید را همراهی می‌کرد،^{۱۱} در محل «لوجان»^{۱۲} به لقب و شغل امیرنظامی (فرماندهی کل

صورت طلب کمترین

محاسبه خدایگانی وزیر نظام با کمترین علی اکبر بن حاجی آقا میرزای تبریزی

پول خوی که از کسان خداوندگاری رسیده

تتمه پول امیر توپخانه ۲۷ تومان و ۸۵۰۰ دینار	[حساب] العساکر طهران ۸ گروانکه ^{۱۲} ۱۰ تومان و ۵ قران	لحافه کلچه ^{۱۳} و استبر ۱۰۰ تومان و ۳۹۰۰ دینار	۲۸۲ تومان (فی) طلب کمترین (۱۲۰ تومان) تتمه طلب حاجی صادق ۷۳ تومان و ۸ قران (ثبت شد): پول سرکار: ۸۷ تومان و ۲ قران (از پول [صیفی] رسیده: ۲۸ تومان و سه قران) (از اجاره دکان رسیده: ۳۳ تومان) [تتمه]: ۱۶۰ تومان و ۵ قران ثبت شد: (طلب کمترین) ۵۹۷ تومان و ۴۵۵۰ دینار (محل مهر آقا علی اکبر) السواد مطابق للاصل الملحوظ، عمدة الداعی [سجج مهر: [خیر اثرت یاد شود] من بعدی من اسمہ احمد]
کشمه خرج دادم به موجب نوشته میرزا عنایت الله ۷۰ تومان و ۷ قران	کرایه سنگها از طهران آمده ۱۷ تومان و ۵۶۵۰ دینار	کرایه چادر ۱۰۰ تومان و ۵ قران	
	کسر پول ساوج بلاغ حاجی آقا سلطان گفت باید از خدایگانی برسد ۵۰ تومان	کلاه سه فرد ۱۷ تومان	
	برات طهران به میرزا عنایت الله داده شده		
	۲۱۰ تومان		

[دفعه]	به موجب چینه کار	از میرزا حسن رسیده ۶۰ تومان
۶۰ تومان	۳۵۰ تومان	

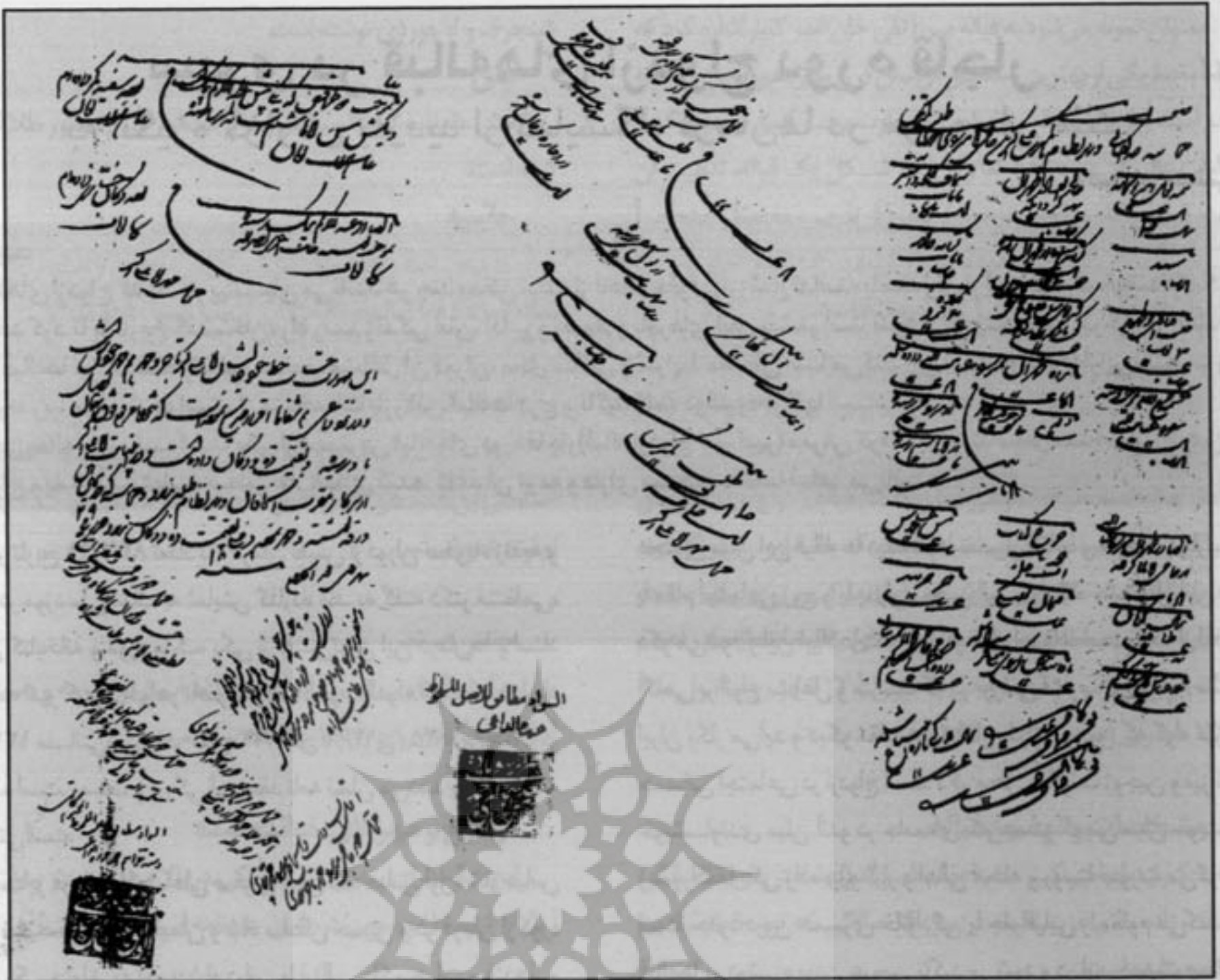
الصادر طهران میرزا عنایت الله از حاجی آقا بابا گرفته ۲۰۰ تومان	خرج کتاب ۵ تومان و ۱۵۰۰ دینار	از آقا هاشم رسیده ۱۵۰ تومان (ثبت شد: ۲۰۰ تومان)
شال کرمان مطابق ۱۱ تومان	فنجان نعلبکی ۲۰ تومان	مس ملا عباس ۱۳ تومان
ملا عباس [تقد] حسب الحکم ۱۰ تومان	به آقا سید حسین به کرملای معلی فرستاده شده ۱۰ تومان	در قم حاجی آقا بابا به مثولی داده حسب الحکم ۱۵ تومان
۷۲۵ تومان و ۹۵۵۰ دینار	(شال لایکی تازه ایتنای شده) ۳۲ تومان	
۷۵۸ تومان و ۹۵۵۰ دینار		

[۳۰۰ خرورل^{۱۴}]

به موجب دو طغرا قبض که یکی پیش عبدالکریم بیک است و یکیش پیش آقا هاشم است به کمترین رسیده ۳۰۰۰ تومان	(فی)	به وجه سفید کمر دادام ۳۰۰۰ هزار تومان
الصادر عبدالکریم بیک رسیده به موجب نوشته جناب اعزری نصرالله ۷۸۹ تومان	(فی)	به وجه دکان خیازی دادام ۷۸۹ تومان محل مهر آقا علی اکبر

این صورت حساب خط خود عالی شان آقا علی اکبر تاجر و مهر هم مهر خودش است و در نزد داعی هم شفاعاً اقرار صریح نموده است که تنخواه مرفوم فوق به همان تفصیل به او رسیده و به قیمت ده و دکان داده است و در این بابت آقا علی اکبر از سرکار مقرب الحاقان وزیر نظام طلبی ندارد و بحاسبه که در عین این ورقه نوشته و مهر نموده دخلی به قیمت ده و دکان ندارد. حروفی ۲۹ شهر ذی قعدة الحرام سنه ۱۲۵۸ [ق]

- [حواشی]:
- ۱- محل مهر مرحمت و غفران پناه جنت و رضوان آرامگاه حاجی میرزا لطف علی امام جمعه طاب تراء.
  - ۲- چنانچه جناب امام جمعه سلمه الله نوشته و مهر نمودند درست است. حرره الداعی محل مهر مرحوم و مغفور میرزا محمدباقر خلف مرحوم میرزا تقی خان قاضی طاب تراء.
  - ۳- محل مهر مرحوم و مغفور آخوند ملا محمدتقی اردبیلی رحمه الله.
  - ۴- حرره صح الداعی مافیہ لدی.
  - ۵- محل مهر سرکار قدوة العلماء و زبدة الفضلاء جناب حاجی میرزا محمدباقر امام جمعه سلمه الله تعالی.
  - ۶- اقل السادات و الحاج میرزا محمد تبریزی محل مهر حاجی میرزا محمد تاجر تبریزی.
  - ۷- السواد مطابق للاصل الملحوظ المختوم بمخانی و سنة خوانیم اخر حرره الداعی. [مهر: الواثق بالله العفی. عبده احمد بن محمدباقر].

پی نوشت ها:

۱. سندپژوه و رئیس گروه پژوهش سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
۲. محمدخان امیر نظام زنکنه، پسر حاجی علی خان و از فرزندانگان شیخ علی خان زنکنه، وزیر شاه سلیمان صفوی است. محمدخان در ایام نیابت سلطنت عباس میرزا از کرمانشاه به تبریز آمد و در سلک ملازمان او داخل شد و چون بهر دی کافی و دانا بود روز به روز در خدمت ولیعهد ترقی کرد و مورد ستایش و توجه او قرار گرفت. تا آن جا که عباس میرزا او را به امارت نظام عساکر آذربایجان برگزید و امیر نظام در دورهٔ نهم جنگ‌های ایران و روس در خدمت ولیعهد مصدر خدمات مهم گردید. . . . وفات محمدخان امیر نظام، در نیمه رمضان سال ۱۲۵۷ ق. در تبریز اتفاق افتاده، و فرهاد میرزا معتمدالدوله این دو عبارت را برای تعیین سال فوت او به حساب جمل یافته: یکی «وا از امیرنظام» دیگری: «اه از امیرنظام» که هر دو با سال ۱۲۵۷ برابر است. . . .
۳. ن.ک: فریدون آدمیت، **امیر کبیر و ایران**، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۴، ص ۳۵ و ۳۶.
۴. ر.ک: میرزا محمدجعفر خورموجی، **(تاریخ قاجار) حقایق الاخبار ناصری**، به کوشش حسین خدیوچم، تهران، زوار، ۱۳۴۴، ص ۱۰۳.
۵. ر.ک: مهدی بامداد، **شرح حال رجال ایران**، تهران، زوار، ۱۳۶۳، ج اول، ص ۲۱۱.
۶. ن.ک: عباس اقبال آشتیانی، **میرزا تقی خان امیر کبیر**، به اهتمام ایرج افشار، تهران، توس، ص ۱۸-۱۹.
۷. برای آگاهی بیشتر در این زمینه، ر.ک: پرویز افشاری، **صدر اعظم‌های سلسله قاجاریه**، تهران، وزارت امور خارجه، ص ۱۲۳-۱۲۶.
۸. او جان نام یکی از دهستانهای چهارگانه بخش بستان آباد شهرستان تبریز بوده است.
۹. ر.ک: محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، **چهل سال تاریخ ایران**، ج اول، . . . به کوشش ایرج افشار، تهران، اساطیر، ۱۳۶۳، ص ۳۱.
۱۰. ر.ک: عبدالله مستوفی، **شرح زندگانی من**، تهران، زوار، . . . ج اول، ص ۶۵.
۱۱. سیورغال: مأخوذ از مغولی، تیول، قطعه زمین یا درآمد آن که از سوی شاه به جای حقوق یا مستمری به کسی بخشیده می‌شده است. (ن.ک: فرهنگ بزرگ سخن، ج ۵، تهران، سخن، ۱۳۸۱، ص ۴۳۸۷).
۱۲. در این زمینه، ن.ک: محمد مهدی فروغ اصفهانی، **فروغستان**، . . . به کوشش ایرج افشار، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۸.
۱۳. توضیح: برای آموختن سیاق نویسی قدر مسلم سندخوانی هم به عنوان یک اصل مطرح است و نمی‌توان به شکل انتزاعی سیاق خوانی را بی‌آنکه سندخوان باشیم فرا گرفت. کاربرد سیاق و خواندن آن را می‌توان در علم سندشناسی جستجو کرد. گفتنی است که در متن بازخوانی سند هرگاه کلمه و عبارتی را داخل [ ] قرار داده‌ایم: قدری نسبت به صحیح خواندن آن تردید وجود داشته.
۱۴. گیروانکه (گروانکه) «GirRa» واژه‌ای است روسی: در مقیاس وزن برابر با ۴۱۰/۰ کیلوگرم، در انگلیسی فونت (Font) می‌گویند. (ر.ک: ابوالقاسم پرتو، **واژه یا ب**، . . ج سوم، تهران، اساطیر، ۱۳۷۳، ص ۱۵۷۷).
۱۵. کلچه یا کلچه (کلچه): جامهٔ نیم آستین کوتاه‌تر از قبا که در روی قبا پوشند. (ن.ک: لغتنامهٔ دهخدا، دورهٔ جدید (۱۳۷۳)، ج ۱۱، ص ۱۶۳۳۱).
۱۶. درباره شکل و یا رقم سیاقیه مذکور: ۳۰۰ خروار - مفهوم [سایر] و حتی ۲۰۰ تومان و در نهایت با کمی تامل ۳۰۰۰ تومان به ذهن متبادر می‌شود!